

Rechtseconomie tussen instrumentaliteit en normativiteit

Ben van Velthoven*

1 Inleiding

Er bestaat onder juristen zorg over de wetenschappelijke status van het eigen onderzoek. Zo is, afgaande op de titels van *NJB*-artikelen van Stolker (2003) en De Geest (2004), bij juridisch onderzoek weliswaar sprake van 'geleerdheid', maar daarom nog niet van 'volwaardige wetenschap'. Stolker pleit er dan ook voor om het wetenschappelijke gehalte van het juridische onderzoek serieuzer te nemen en daarbij te leren van andere wetenschappen.

In dat verband is het op zich bemoedigend dat verscheidene auteurs in de bundel *Vooruit met het recht*¹ de deur openzetten voor inzichten uit andere wetenschappen, waaronder de rechtseconomie. Heel erg van harte gaat het echter niet. De toenadering lijkt met name afgedwongen door de maatschappelijke druk. En het moet vooral ook niet te ver gaan; de auteurs laten er geen misverstand over bestaan dat de juristen de regie graag in eigen hand willen houden.

Ter illustratie geef ik enkele citaten. Nieuwenhuis houdt de lezer voor: 'Duurzaam profijt kan het burgerlijk recht trekken uit gedachtewisseling met andersdenkenden (ethici, economen, psychologen).'² Maar dan wel met mate: 'Duurzaam profijt wordt slechts geboekt als de naburige wetenschapsgebieden worden geëxploiteerd als wingewest.' Vranken formuleert het iets vriendelijker: 'Kortom: multidisciplinariteit kan heel vruchtbaar zijn, mits de resultaten van de andere wetenschappen niet blind en kritiekloos worden overgenomen, maar zorgvuldig, met verantwoorde bronvermeldingen

* Universitair hoofddocent Rechtseconomie aan de Universiteit Leiden. Met dank aan Guido Suurmond en Peter van Wijck voor hun commentaar op een eerdere versie. Deze tekst is de schriftelijke uitwerking van mijn bijdrage aan het door het E.M. Meijers Instituut georganiseerde symposium 'Vooruit met het Recht II. Methoden en technieken', Leiden, 11 mei 2007.

1 Nieuwenhuis & Stolker 2006.

2 Nieuwenhuis 2006, p. 10 en 11.

van de discussie in die wetenschappen, worden ingebouwd in het eigen stelsel.³

Huisman is in de genoemde bundel nog het meest royaal wat betreft de mogelijke bijdrage van empirisch onderzoek aan de vooruitgang van de rechtswetenschap.⁴ En hij is daarin ook het meest uitvoerig. Toegespitst op de problematiek van de maatschappelijke veiligheid betoogt hij dat empirisch onderzoek eerst en vooral van belang is voor de versterking van de instrumentele functie van het recht. Immers, empirisch onderzoek kan inzicht verschaffen in de oorzaken van regelovertreding en onveiligheid, kan helpen om onveilige personen en situaties te identificeren, en kan informatie aandragen over de effecten van interventies. Tegelijkertijd, zo benadrukt Huisman, is empirisch onderzoek ook van betekenis omdat het laat zien waar de grenzen liggen voor de instrumentaliteit van het recht. Vervolgens stapt Huisman over naar de normatieve functie van het recht. Het recht is niet alleen een middel om het gedrag in de samenleving te beïnvloeden, het heeft ook een rol bij het vaststellen van de normen, wat mag wel en wat mag niet, bij het bevestigen en overdragen van die normen, en bij het bewaken van de rechtsbescherming, rechtsstatelijkheid en rechtswaarborgen. Ook hier kan empirisch onderzoek een bijdrage leveren door inzicht te geven in de maatschappelijke opvattingen over de legitimiteit van de wettelijke regels. Hoe wordt onveiligheid beleefd door burgers? Komt de normatieve boodschap van het recht over bij burgers? Daar trekt Huisman echter de lijn: normatieve vragen over de verhouding tussen effectiviteit en rechtsbescherming en rechtsstatelijkheid kunnen de empirische wetenschappen nooit beantwoorden. Maar dat hoeft volgens hem ook niet, omdat we daarvoor de rechtswetenschap hebben. Waarna hij aan het slot van zijn betoog 'het belang van een geïntegreerde, interdisciplinaire bestudering van vraagstukken over veiligheid en recht' benadrukt.

Als empirisch-analytisch rechtseconoom kan ik het perspectief dat in de laatste zin van Huisman ligt besloten, zeer waarderen. Het door hem beoogde 'geïntegreerd, interdisciplinair' optrekken van strafrecht en criminologie is heel wat ruimhartiger dan de positie van 'tot hier en niet verder', die civilisten als Nieuwenhuis en Vranken innemen ten opzichte van andere wetenschappen in het algemeen en de rechtseconomie in het bijzonder.

Nu is die afwerende houding in zoverre te begrijpen dat juist de rechtseconomie – of in ieder geval: een aantal van haar vertegenwoordigers – er met regelmaat in blijkt te slagen om juristen op de kast te krijgen. Belangrijkste recente voorbeeld is Nieuwenhuis. Maar ook Vranken blijkt moeite te

3 Vranken 2006, p. 28.

4 Huisman 2006.

hebben met de normatieve claims die worden gekoppeld aan rechtseconomische welvaartsanalyses.⁵ Bij de schermutselingen die volgen, is een open en constructief debat over de welvaartsanalyses zelf, zowel wat betreft de feitelijke inhoud, als wat betreft de toepasbaarheid bij concrete juridische beslissingen, nauwelijks meer mogelijk.^{6, 7} En dat is jammer. Want enerzijds hebben economen in mijn beleving, anders dan verondersteld, in het algemeen juist niet zo veel normatieve pretenties.⁸ En anderzijds zou het buitengewoon interessant zijn als juristen, meer dan tot nu toe, zouden expliciteren of en hoe de gevolgen van de toepassing van rechtsregels voor het ontstaan en de afwikkeling van toekomstige problemen (mee)gewogen moeten worden.

Wat ik deze bijdrage wil doen, is in zekere zin een herhaling van het betoog van Huisman, maar dan toegespitst op de civiele rechtspleging. Ik hoop daarmee alsnog een basis te kunnen leggen voor interdisciplinaire samenwerking tussen civilisten en rechtseconomen.

Om te beginnen zal ik in paragraaf 2 wat uitvoeriger stilstaan bij de achtergronden van de hiervoor reeds aangestipte reserves ten opzichte van de rechtseconomie. Die zijn namelijk niet alleen normatief van aard. Vervolgens zal ik in paragraaf 3 aan de hand van een concreet eigen onderzoeksproject laten zien hoe de rechtseconomie kan bijdragen aan de kennis van

5 Nieuwenhuis 2005, 2006; Vranken, 2006.

6 Nieuwenhuis (2005, 2006) probeert aan de hand van enkele cijfervoorbeelden aan te tonen dat toepassing van het rechtseconomische gedachtegoed tot verwerpelijke, of in ieder geval onredelijke, resultaten leidt. Daarbij maakt hij echter gebruik van een bekende retorische truc door zijn pijlen te richten op karikaturen van eigen makelij. Zo schuift hij de rechtseconomie opvattingen in de schoenen waarin geen enkele rechtseconoom zich herkent (de maatschappelijke welvaart zou gelijkgesteld kunnen worden aan de winst van het bedrijfsleven; de rechtseconomie zou geen onderscheid willen maken naar de mate waarin een dader verwijt treft). Verder zijn zijn becijferingen intern inconsistent en onvolledig (bij een ongelimiteerde aansprakelijkheid van NS zou de prijsstijging van de kaartjes echt geen 10% bedragen, maar hooguit 0,1%; en hoe zit het met de mogelijkheden en kosten van preventie?). Kortom, zijn aanvallen op de rechtseconomie missen elke overtuigingskracht.

7 Vranken (2006, p. 23) meent de opvatting van Kaplow en Shavell (2002) dat het denken in termen van rechtvaardigheid vervangen zou moeten worden door maximalisatie van sociaal welzijn als normatief criterium voor rechtsregels, af te kunnen doen als een tautologie. Die opvatting is echter allerminst een tautologie, maar een normatief statement (waarover later meer). De tautologie geldt wel de claim van Kaplow en Shavell dat 'advancing notions of fairness reduces individuals' well-being' (o.c., p. 7). Immers, wie het eigen criterium als uitgangspunt neemt, kan niet anders dan vaststellen dat voorstellen die op grond van een ander criterium worden gedaan, in ieder geval nooit beter, en in veel gevallen slechter, zullen scoren dan het voorstel dat volgens het eigen criterium ideaal is. In die zin is de herhaalde claim van Nieuwenhuis dat kiezen voor optimale gezamenlijke welvaart ten koste gaat van de rechtvaardigheid, net zo goed een tautologie.

8 Zie ook Caminada (2006, p. 7). Dat ligt soms wat anders bij juristen die zich hebben 'bekeerd' tot de rechtseconomie, wellicht omdat ze meer last hebben van zendingsijver, of omdat een normatieve attitude hun (te) zeer eigen is.

de werking van het recht. Welke vragen worden er zoal in de rechtseconomie gesteld en welke methoden en technieken worden er gebruikt bij het zoeken van een antwoord? Al doende markeer ik mijn eigen positie tussen instrumentaliteit en normativiteit. In paragraaf 4 sluit ik af met enkele observaties over de toekomstige ontwikkelingsrichting van het rechtsgeleerde onderzoek.

2 Achtergronden voor weerstand

Onder juristen bestaat in het algemeen een zeer gereserveerde houding ten opzichte van de rechtseconomie. Men wantrouwt de analyses en, meer nog, de bruikbaarheid van de bevindingen. Uit eigen waarneming denk ik dat er voor die weerstand drie factoren, van zeer verschillende aard, verantwoordelijk zijn.

2.1 Rationele-keuzemodel

In de eerste plaats hebben buitenstaanders grote moeite met de rationaliteitsveronderstelling die standaard in de rechtseconomische theorieontwikkeling ten tonele wordt gevoerd. Eenvoudige introspectie leert immers dat geen enkel mens zich bij elke grote en kleinere beslissing die hij dagelijks moet nemen, steeds vergewist van alle denkbare alternatieven om daaruit pas na zorgvuldige afweging van alle voor- en nadelen een keuze te maken. 'Dus' kan de rationaliteitsveronderstelling, en het verklaringsmodel dat daarop wordt gebaseerd, niet deugen.

Het probleem is dat deze gemakkelijke kritiek de aard en de potentiële betekenis van theorievorming miskent. Theorievorming kan nu eenmaal niet zonder abstractie: het zoeken naar hoofdzaken en het buiten beschouwing laten van details en bijzaken. Het onvermijdelijke gevolg is dat het verklaringsmodel de werkelijkheid met al haar variatie inderdaad niet ten volle dekt. Er is dan ook geen enkele (rechts)econoom die pretendeert dat hij het individuele gedrag van elke persoon afzonderlijk, gegeven diens eigenaardigheden, met perfectie kan voorspellen. De economische theorie probeert juist uit te vinden of er, los van de individuele eigenaardigheden, gemeenschappelijke elementen en regelmatigigheden in het gedrag kunnen worden onderkend. Daarbij is er binnen de (tegenwoordige) theorievorming nadrukkelijk ruimte en aandacht voor de rol van onvolledige informatie, transactiekosten en beperkte rationaliteit.

Wat de theorie doet, is ons de weg wijzen naar verbanden die empirisch nader kunnen worden ingevuld en gekwantificeerd, en die vervolgens getoetst kunnen worden op verklaringskracht. In dat toetsen ligt ook opgesloten dat de rationaliteitsveronderstelling wordt vergeleken met een

nulalternatief, waarin prikkels geen invloed hebben op het gedrag. In die zin is de *proof of the pudding* uiteindelijk *in the eating*. Het moge duidelijk zijn dat deze werkwijze alleen dan succes kan opleveren, als de werkelijkheid niet te veel, maar ook niet te weinig wordt gesimplificeerd.

2.2 Gebrekkige empirie

Wat de rechtseconomie met haar theorievorming probeert te bereiken, is een model dat na empirische vulling het gedrag van de rechtssubjecten gemiddeld genomen voldoende verklaart en dat binnen zekere betrouwbaarheidsgrenzen kan voorspellen wat de effecten zullen zijn van wijzigingen in rechtsregels. Nu lijkt het geen twijfel dat rechtseconomen in de afgelopen decennia fraaie theoretische modellen hebben ontwikkeld voor diverse onderdelen van het civiele recht en de civiele rechtspleging. Met de empirische invulling en toetsing zijn we echter aanzienlijk minder gevorderd. Dat betekent dat vragen op het detailniveau waarop juristen zich vaak bewegen, meestal (nog) niet met voldoende mate van zekerheid kunnen worden beantwoord. Soms geeft de theorie eenduidig de richting aan van de te verwachten effecten, maar is ook hun orde van grootte belangrijk, bijvoorbeeld omdat ze voldoende groot moeten zijn om de kosten te rechtvaardigen. Soms geeft de theorie aan dat er effecten in verschillende richtingen kunnen optreden, maar is niet evident welk effect overheerst. Zolang de rechtseconomie het antwoord op dergelijke vragen schuldig moet blijven, roept ze – terecht – vragen op over haar nut en noodzaak.

Helaas is empirisch-analytisch onderzoek op het terrein van recht en rechtspraak bepaald niet eenvoudig.⁹ Om te beginnen is voor het bepalen van de effecten van rechtsregels enerzijds enige vorm van variatie in die rechtsregels nodig, terwijl anderzijds rekening gehouden moet worden met alle andere factoren die van belang kunnen zijn. Het mooiste zou zijn als er met rechtsregels experimenteel onderzoek kan worden gedaan, waarbij aselekt gekozen delen van een onderzoeksgroep onder overigens gelijke omstandigheden zouden worden onderworpen aan verschillende (varianten van) rechtsregels. In de praktijk is de onderzoeker echter aangewezen op bestaande variatie in rechtsregels als gevolg van veranderingen in de loop van de tijd of van regionale dan wel internationale verschillen. Dat beperkt de mogelijkheden aanzienlijk. En het maakt dat zeker niet voldaan is aan de *ceteris-paribusconditie*, met alle bijbehorende problemen van dien voor het vaststellen van significante en causale verbanden. Die problemen worden dan nog eens verergerd doordat er een groot gebrek is aan systematisch

9 Ik heb daar al eerder aandacht voor gevraagd in Van Velthoven (2000). Zie ook de inleidende beschouwing in Van Velthoven (2007).

verzameld en voldoende gedetailleerd cijfermateriaal op het terrein van de civiele rechtspleging.

2.3 Efficiëntieoordelen

Misschien wel de belangrijkste bron van weerstand tegen de rechtseconomie vormt het gebruik van de maatschappelijke welvaart als criterium voor het beoordelen van situaties en interventies. Inderdaad doen rechtseconomen met grote regelmaat beroep op het efficiëntiebegrip. Ze proberen, zowel in hun theoretisch als empirisch onderzoek, een zo breed mogelijke inventarisatie te maken van de wijzigingen in de posities van alle betrokken partijen als gevolg van het invoeren en wijzigen van rechtsregels. De analyse hoeft daarbij niet beperkt te blijven tot financiële of materiële elementen, ook immateriële aspecten behoren nadrukkelijk aandacht te krijgen wanneer ze van belang zijn voor het welbevinden van de betrokkenen. Vervolgens worden de wijzigingen in de posities van de partijen op een of andere manier vergeleken, zodat een eindoordeel over de bijdrage aan de maatschappelijke welvaart mogelijk wordt. In theorie kan het efficiëntie-criterium verschillende vormen aannemen, lopend van de Pareto-variant aan de ene kant (als interpersonele nutsvergelijking in enigerlei vorm wordt vermeden) tot een maatschappelijke welvaartsfunctie à la Kaplow en Shavell aan de andere kant. In praktische toepassingen worden alle effecten veelal zo goed mogelijk gewaardeerd op euro's, waarna het saldo van baten en kosten uitsluitend geeft over de vraag of de interventie een bijdrage levert aan de maatschappelijke welvaart. Die laatste manier van werken is inmiddels standaard bij infrastructurele projecten, wordt in een specifieke vorm gehanteerd in de medische hoek,¹⁰ en vindt meer en meer toepassing bij projecten in het kader van de verkeersveiligheid en de criminaliteitsbestrijding.¹¹

Interessante wetenschapsfilosofische vraag is of dit gebruik van het efficiëntie-criterium normatief kan en moet worden genoemd. Zelf zijn economen daarover ambivalent. Natuurlijk is efficiëntie een norm. Maar er is geen sprake van dat economen, in een functie die ze ontleen aan het feit dat ze econoom zijn, beslissen over concrete interventies en de inrichting van de samenleving (zoals juristen en medici wel in functie beslissen). Voorts wordt bij efficiëntieoordelen veelal nadrukkelijk aangetekend dat er in de uiteindelijke besluitvorming ruimte kan en mag zijn voor andere criteria,

¹⁰ Effecten van medische behandelingen worden eerst omgerekend in QALY's (quality adjusted life years), voordat wordt bepaald of de kosten van de behandeling de moeite waard zijn.

¹¹ Vgl. Wesemann & Devillers (2003) en Welsh e.a. (2001).

zoals rechtvaardigheid. Economen hanteren het efficiëntie criterium dan ook vooral in teleologische zin, waarbij:

1. ze zichzelf dwingen precies aan te geven wat het criterium inhoudt; en
2. vervolgens uitspraken doen in de trant van: als dát het doel is, dan is déze interventie aangewezen.

Onmiskenbaar normatief is natuurlijk wel de stelling van Kaplow en Shavell (2002), dat bij de beoordeling van rechtsregels het denken in termen van rechtvaardigheid geheel vervangen moet worden door het streven naar maximale maatschappelijke welvaart. Maar anders dan de juristen die zich door deze extreme opvatting laten provoceren, ben ik geneigd om in de stelling een flinke knipoog te zien. Wie hun boek een beetje serieus leest, weet dat hun maatschappelijke welvaartsfunctie geen concrete vorm en inhoud krijgt, zodat er alle ruimte blijft voor concrete invulling door de onderzoeker dan wel de beslissende instantie. En die ziet ook hoe de auteurs zelf niet aarzelen om hun claim dat 'advancing notions of fairness reduces individuals' well-being' tautologisch te noemen.¹² In mijn lezing is het boek toch eerst en vooral een lange en aanhoudende uitnodiging aan juristen om eens wat explicieter te worden over inhoud en reikwijdte van de eigen rechtvaardigheidscriteria, met name waar het gaat om het meewegen van de gevolgen die een beslissing mogelijk heeft voor andere, toekomstige gevallen.

Ter afsluiting van deze paragraaf stel ik vast dat de drie besproken weerstandsfactoren samen tot in lengte van jaren ruimschoots voldoende munitie leveren voor wie wil blijven schieten op de rechtseconomie. Anderzijds kunnen de civilisten die een poging willen doen tot samenwerking, in het voorgaande voldoende aanknopingspunten vinden om de aloude discussies over het rationele-keuzemodel en het efficiëntie criterium – al was het maar voor even – te parkeren. Dan blijft altijd nog het punt van de gebrekige empirie. Maar daar kunnen we dan mee aan de slag.

3 Mijn eigen positie, toegelicht aan de hand van onderzoek naar incassoproblemen

Hoe denk ik nu zelf als rechtseconoom te kunnen bijdragen aan de kennis van de werking van het recht? Om mijn eigen positie tussen de polen van instrumentaliteit en normativiteit te markeren, wil ik graag een concreet en recent stukje onderzoek aan u voorleggen.¹³ Daarmee kan ik hopelijk aan-nemelijk maken dat er in ieder geval met sommige rechtseconomen best

12 Zie Kaplow & Shavell (2002), p. 24 e.v., respectievelijk p. 7.

13 Zie Van Velthoven (2006).

te leven valt. En dat er via multi- of interdisciplinair onderzoek misschien zelfs wel vooruitgang is te boeken in het begrijpen van de maatschappelijke effecten van recht en rechtspraak.

Aanleiding voor mijn onderzoek vormden de regelmatig terugkerende berichten in de media dat het betaalgedrag van burgers, bedrijven en overheid ernstig tekortschiet en steeds verder lijkt te verslechteren. Die problematiek is voor juristen vanuit normatief-dogmatisch oogpunt niet bijster interessant. Het staat immers buiten kijf dat rekeningen vanwege koop en huur, wanneer het gekochte of gehuurde zonder problemen is geleverd, netjes binnen de overeengekomen termijn voldaan dienen te worden. Maar dat wil nog niet zeggen dat ook in het dagelijkse leven alle in essentie onweersproken rekeningen daadwerkelijk en op tijd worden voldaan.

Zo houdt Intrum Justitia ons voor dat volgens opgave van het bedrijfsleven de gemiddelde contractuele betalingstermijn 27 dagen is, maar de gemiddelde feitelijke betalingstermijn uitkomt op 41 dagen. Kortom, rekeningen worden gemiddeld twee weken te laat voldaan.¹⁴ Als ze worden betaald. Want ten eerste komt een substantieel aantal incassoproblemen op het bordje van de rechter terecht. Een vluchtige berekening leert dat ten minste twee derde van de civiele dagvaardingszaken in eerste aanleg betrekking heeft op een incassovordering.¹⁵ Ten tweede blijkt de dreiging met de rechter en/of een rechterlijk vonnis lang niet altijd voldoende. Intrum Justitia meldt dat uiteindelijk op jaarbasis zo'n 2,5 procent van de gefactureerde bedragen in rook opgaat, wat neerkomt op een schadepost van € 10 miljard. Daarmee is de thematiek interessant genoeg. Want, achter het indrukwekkende aantal dagvaardingszaken en het aanzienlijke financiële belang staat de centrale vraag of recht en rechtspraak als 'stok achter de deur' effectief zijn. Werkt het recht dat zo mooi in de boeken staat, in de maatschappelijke praktijk eigenlijk wel naar behoren?

Omdat de betalingsverplichting in het materiële recht niet in discussie is, heb ik mij in mijn onderzoek geconcentreerd op de mogelijkheden om het recht af te dwingen. Ik heb proberen na te gaan of het mogelijk en zinvol is om het betaalgedrag in de samenleving te verbeteren door een ingreep in de

14 Ik houd hier de cijfers aan die zijn gebruikt in Van Velthoven (2006). De meest recente cijfers (zie de European Payment Index Spring 2007 op <www2.europeanpayment.com>) zijn zeer vergelijkbaar.

15 Zie Van Velthoven (2007). Van de $470.183 + 51.877 = 522.060$ in 2005 uitgestroomde civiele dagvaardingszaken in eerste aanleg zijn er $334.416 + 18.790 = 353.206$ afgedaan met een verstekvonnis, binnen de categorieën verbintenissenrecht, bijzondere overeenkomst en verzekeringsrecht. Daarbij is een totaal geclaimd bedrag in het geding van ten minste $360 + 630 = € 990$ miljoen.

gerechtelijke afhandeling van incassovorderingen.¹⁶ Voor het doel van deze bijdrage beschrijf ik in het vervolg stapsgewijs hoe ik als rechtseconoom te werk ben gegaan. Welke deelvragen heb ik mij gesteld? En welke methoden en technieken heb ik voor de beantwoording van die deelvragen ingezet?

Om misverstanden te voorkomen teken ik daarbij aan dat het in het kader van deze bijdrage niet past om het onderzoek ten volle te bespreken. De eigenlijke inhoud en resultaten komen alleen ter sprake als illustratie van de deelvragen en de gehanteerde onderzoeksmethoden. Mochten details van min of meer technische aard niet meteen duidelijk zijn, dan moet de lezer zich dus vooral niet laten weerhouden om eroverheen te lezen.

3.1 Theorievorming

In de eerste fase van het onderzoek heb ik mij, mede geïnspireerd door internationale literatuur over het verschijnsel handelskrediet, beziggehouden met theorievorming. Wat zijn de kernelementen en -momenten in het proces dat uiteindelijk leidt tot een gerechtelijke incassoprocedure?

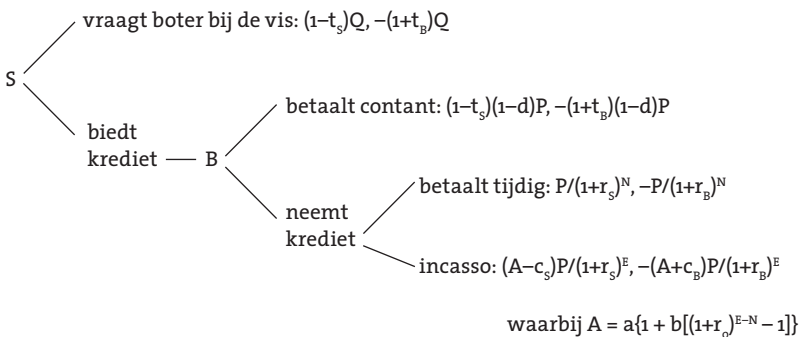
De beslissingsboom in figuur 1 laat zien hoe ik de problematiek heb teruggebracht tot: een verkoper S, een koper B, de beslissing van S op het moment van verkoop om al dan niet op krediet te leveren, de beslissing van B op het moment van aankoop om al dan niet contant te betalen, en de beslissing van B na ommekomst van de reguliere betalingstermijn van N dagen om de factuur te voldoen dan wel te wachten op gerechtelijke invordering.

Vervolgens heb ik bij elk van de te bewandelen beslissingstrajecten het uiteindelijke resultaat bepaald in de vorm van een netto contante waarde voor S respectievelijk B. Deze zogenoemde pay-offs voor S en B zijn, gescheiden door een komma, weergegeven in figuur 1. De pay-offs worden bepaald door de volgende factoren. Bij contante betaling is de prijs gelijk aan Q. Wanneer S besluit op krediet te leveren, vormt de catalogusprijs P de basis voor de factuur, maar is het denkbaar dat bij contante levering een korting d wordt gegeven. Contant afrekenen kan vanwege de noodzakelijke kashandelingen aanleiding geven tot extra transactiekosten voor de partijen, weergegeven door t_s en t_b als proportie van de prijs. Handelskrediet daarentegen leidt voor S tot rentederving en betekent voor B rentewinst; de grootte van deze rente-effecten is afhankelijk van de kredietwaardigheid van partijen, tot uiting komend in de rentevoeten r_s en r_b . Ten slotte heb ik aangenomen dat de gerechtelijke invordering op moment E tot een afronding komt (vonnis plus executie). Het nettoresultaat voor partijen is dan afhankelijk van:

16 Belangrijke elementen: de eisen die de rechter stelt aan de bewijslast en de incassoactiviteiten van de crediteur, de doorberekening van buitengerechtelijke en gerechtelijke incassokosten (de staffel van Voor-werk II, het liquidatietarief), de doorlooptijd en de ruimte die de rechter inruimt voor overwegingen van redelijkheid en billijkheid.

de mate waarin S bij gerechtelijke invordering zijn claim uiteindelijk tot gelding weet te brengen (a), de mate waarin rekening wordt gehouden met rentederving (b), het rentepercentage (r_o) dat daarbij wordt aangehouden, en de verdeling van de kosten van het invorderingsproces (c_s, c_b).

Figuur 1 Beslissingsboom

Merk op dat de figuur in een oogopslag de sterke en zwakke punten van mijn 'modellerings' duidelijk maakt. Sterk punt is dat de incassoproblematiek in een breder perspectief wordt gezet. Betalingsproblemen en gerechtelijke invordering kunnen pas aan de orde komen wanneer er eerst op krediet is geleverd. Als econoom houd ik er rekening mee dat de beslissing om op krediet te leveren en de voorwaarden waaronder, mede beïnvloed worden door het resultaat van een gerechtelijke invordering; mocht die nodig worden. Zwak punt van de modellering is dat de vele denkbare tussenstappen in de incassoprocedure voorafgaande aan, tijdens en na afloop van de gerechtelijke behandeling (denk aan: aanmaningen, dagvaarding, comparitie, schikking, vonnis, executie) niet elk afzonderlijk worden weergegeven, maar worden samengevoegd tot een 'gemiddeld' eindresultaat in de vorm van de parameters E, a, b, r_o, c_s en c_b . Dat is overigens, zoals de lezer zal begrijpen, geen principiële kwestie. Het is zeer wel mogelijk om de beslissingsboom verder te detailleren. Dat betekent dan wel een toename van het aantal beslismomenten, met de bijbehorende vertakkingen en eindpunten, en waarschijnlijk ook een verdere detaillering van de parameters. Met een schuin oog op de beschikbare empirische gegevens (zie hierna) heb ik mij vooralsnog niet aan die detaillering gewaagd.

Na het modelleren komt het oplossen. Zullen partijen in de gegeven setting besluiten tot levering op krediet? Zo ja, op welke voorwaarden? En zijn er later betalingsproblemen te verwachten?

Voor het vinden van een oplossing ga ik ervan uit dat S en B rationeel zijn en de beslissingsboom van figuur 1 (min of meer) kunnen overzien. Het

beslissingsproces kan dan worden 'opgerold' door aan het eind te beginnen en stapsgewijs terug te rekenen naar het begin, de zogenoemde *backwards induction*-methode van de speltheorie. Voor de bepaling van de prijzen en betalingscondities (Q , P , d) neem ik aan dat het product in kwestie wordt verhandeld op een markt met volledige mededinging, waarbij alle kopers en verkopers (min of meer) gelijk zijn.

Voor het onderhavige verhaal is vooral de rol van $A = a[1 + b[(1+r_o)^{E-N} - 1]]$ van belang, de effectiviteit van de gerechtelijke invordering, in combinatie met de hoogte en de verdeling van de incassokosten, c_b en c_s . Als $A+c_b$ voldoende klein is, en wel zo dat $A+c_b < (1+r_b)^{E-N}$, is het voor koper B op tijdstip N aantrekkelijk om te wachten met betalen. De incassoactiviteiten die volgen, leiden weliswaar tot extra kosten (c_b), maar daar staat een rentewinst tegenover (voor zover $r_o < r_b$ en/of $b < 1$), terwijl er ook een mogelijkheid bestaat dat de vordering op enig moment in het ongereede raakt en/of de rechter met zijn hand over zijn hart strijkt (zodat $a < 1$). De incassoprocedure is in zoverre voor verkoper S niet erg, dat zijn extra kosten (c_s) en de mogelijk onvolledige betaling neerslaan in de catalogusprijs en in de betalingscondities: $P = C(1+r_s)^E/(A-c_s)$ en $d = 1 - (A-c_s)/[(1-t_s)(1+r_s)^E]$, waarbij C de (marginale) productiekosten aangeeft. Dat laat B op het moment van aankoop de keuze om al dan niet contant te betalen. In het laatste geval draagt hijzelf impliciet via de catalogusprijs de kosten voor de verkoper van zijn te late betalen. Maar, dat betekent dan weer dat uiteindelijk de wal het schip keert. Als slecht betaalgedrag te aantrekkelijk en dus te algemeen wordt, zullen kopers de impliciete prijs daarvan niet langer willen betalen en liever contant afrekenen. En ook de verkoper kan bij een punt komen, dat het aanbieden van krediet niet langer interessant is.

Concluderend:

- De rechtseconomische theorie geeft handvatten om na te denken over onvolkomenheden in de inrichting van de gerechtelijke afhandeling van incassovorderingen die afbreuk doen aan de effectiviteit van de procedure en/of die leiden tot te hoge of scheef verdeelde incassokosten.
- De theorievorming laat zien dat die onvolkomenheden zich kunnen vertalen in een slecht betalingsgedrag en als afgeleide daarvan een beroep op de rechter. Maar ook, en minstens zo belangrijk, dat er andersoortige effecten zijn te verwachten, zoals een verminderd gebruik van handelskrediet en hogere productprijzen.
- Verdere detaillering van de theorie behoort tot de mogelijkheden.

3.2 Dataverzameling

Voor een statistische toets van de theorie en voor het bepalen van de relatieve betekenis van de verschillende mogelijk relevante factoren had ik waarnemingen nodig met variatie. In eerste gedachte verwachtte ik, ingegeven door Freudenthal (1996), dat een vergelijking van Nederlandse arrondissementen bruikbare data zou kunnen opleveren. Maar bij een rondgang langs een aantal sectorvoorzitters kanton bleek die verwachting niet (meer) juist te zijn.

Belangrijke verschillen in de effectiviteit van de gerechtelijke invordering en de hoogte en toerekening van de desbetreffende kosten zijn er wel internationaal. Na enig zoeken bleken twee bestaande datasets bruikbare gegevens te bevatten.

Intrum Justitia volgt via een (half)jaarlijkse enquête onder bedrijven het betalingsgedrag in een twintigtal Europese landen. Er worden onder andere gegevens verzameld over betalingstermijnen en betalingsverliezen. Behalve de vaste vragen bevat de enquête ook steeds enkele vragen over wisselende onderwerpen. Voor mijn doel bleek met name de enquête uit het vierde kwartaal van 2003 buitengewoon nuttig, omdat daarin was gevraagd naar de mate van tevredenheid over de effectiviteit, de duur en de kosten van de gerechtelijke afhandeling van geldvorderingen. De eerste vijf kolommen van tabel 1 geven een beeld van de gemiddelde contractuele en feitelijke betalingstermijn en van de tevredenheid over de gerechtelijke invorderingsprocedures.

Van een geheel andere orde zijn de gegevens die de World Bank sinds 2004 in het kader van het *Doing Business*-project verzamelt. Jaarlijks worden wereldwijd aan geselecteerde advocatenkantoren enkele welomschreven, hypothetische juridische casus voorgelegd, met het verzoek om stapsgewijs te beschrijven hoe deze volgens de nationale wet- en regelgeving afgehandeld zouden worden. De casus 'Enforcing a contract' leverde voor mijn doel relevante gegevens over het feitelijke aantal stappen, de duur en de officiële kosten van een gerechtelijke procedure tot invordering van een in essentie onbetwiste geldvordering. Zie de laatste drie kolommen van tabel 1.

Concluderend:

- Bij enig zoeken is best interessant en bruikbaar cijfermateriaal te vinden voor empirisch onderzoek.
- Maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de gevonden data ook hun beperkingen kennen. Zo ontbreken gegevens over de feitelijke effectiviteit en kostenverdeling; en dat geldt ook voor meer specifieke

Tabel 1 Enige empirische gegevens

	Betalings- gedrag		Kenmerken gerechtelijke invorderingsprocedures					
	Termijn, aantal dagen	Duur, aantal dagen	Effect, % tevreden	Tijd, % tevreden	Kosten, % tevreden	Procedures, aantal stappen	Tijd, aantal dagen	Kosten, % vordering
Bron	Intrum Justitia		Intrum Justitia			World Bank		
Peildatum	2003 IV		2003 IV			januari 2004		
Noord-Europa								
Denemarken	27,0	34,9	49	37	41	15	83	6,6
Finland	20,4	26,3	76	51	96	27	240	7,2
Noorwegen	21,0	28,0	60	51	49	14	87	4,2
Zweden	28,0	35,0	71	43	69	23	208	5,9
West-Europa								
België	35,0	51,8	48	33	44	27	112	6,2
Frankrijk	51,0	66,0	45	26	48	21	75	11,7
Ierland	37,9	53,6	42	26	28	16	217	21,1
Nederland	27,1	40,7	57	32	51	22	48	17,0
Groot- Brittannië	34,1	52,1	70	37	52	14	288	15,7
Midden-Europa								
Oostenrijk	31,4	47,9				20	374	9,8
Zwitserland	31,3	45,8	51	37	44	22	170	5,2
Duitsland	34,2	45,8	32	16	34	28	184	10,5
Zuid-Europa								
Spanje	67,4	80,8	27	17	31	23	169	14,1
Italië	73,0	93,1	25	69	28	18	1.390	17,6
Portugal	48,1	86,5	16	7	31	24	320	17,5
Oost-Europa								
Tsjechië	23,9	45,9	14	11	35	22	300	9,6
Hongarije	28,8	43,9	26	24	46	21	365	8,1
Polen	27,0	45,5	41	59	45	41	1.000	8,7
Baltische staten								
Estland	20,0	29,0	31	21	44	25	150	10,6
Litouwen	28,8	48,5	31	19	36	17	154	14,1
Letland	22,8	37,7	31	45	71	23	189	11,0

procedurele details. Dat betekent dat de toetsing van de theorie beperkt moet blijven tot de hoofdlijn. De bevindingen zullen geen concrete aanknopingspunten kunnen geven voor aanpassingen in de details van de invorderingsprocedure.

- Daarmee is natuurlijk niet het laatste woord gezegd. Want in plaats van schipperen met beschikbare datasets behoort ook het zelf verzamelen van passender en gedetailleerder gegevens tot de mogelijkheden. Dat vereist wel een investering in tijd en/of geld.

3.3 Statistische toetsing

Op basis van de verzamelde data heb ik proberen te achterhalen of er een aantoonbaar empirisch verband bestaat tussen het betaalgedrag en de karakteristieken van de gerechtelijke invordering. Doorstaat het verband een statistische toets? En zo ja, hoe sterk is het verband dan?

Tabel 2 geeft, bij wijze van voorbeeld, enkele van de regressievergelijkingen die ik heb geschat. Hierin wordt een verklaring gezocht voor de gemiddelde lengte van de feitelijke betalingstermijn in twintig Europese landen (de grootheid Duur uit tabel 1). De betalingstermijn wordt indachtig de theorie in ieder geval in verband gebracht met indicatoren voor de effectiviteit van de gerechtelijke invordering. In kolom 1 wordt de set indicatoren gebruikt die afkomstig is van Intrum Justitia (Effect, Tijd en Kosten uit tabel 1), in kolom 2 de set indicatoren van de World Bank (Procedures, Tijd en Kosten, eveneens uit tabel 1), en in kolom 3 een combinatie van beide. Omdat tussen de betrokken landen niet alleen de invorderingsprocedures verschillen, zijn tevens enkele andere factoren in de regressies opgenomen. De contractuele betalingstermijn (Termijn uit tabel 1) geeft een indruk van de lokale betalingsgewoonten. Verder wordt rekening gehouden met de stand van de conjunctuur (Groei).

De statistische kengetallen laten in de eerste plaats zien dat alle regressievergelijkingen een zeer behoorlijke verklaring geven,¹⁷ maar dat de regressie in kolom 3 al met al het beste scoort. In de tweede plaats blijkt de inrichting van de gerechtelijke invorderingsprocedures, naast de lokale betaalgewoonten en de economische groei, een significante invloed te hebben op het betaalgedrag. Die invloed wordt gekwantificeerd in de geschatte coëfficiënten van de regressievergelijking. Neem bijvoorbeeld de coëfficiënt -0,25 voor de indicator Effect in kolom 3. Die geeft aan dat de gemiddelde feitelijke betalingstermijn met een kwart dag wordt bekort, als de effectiviteit

17 R^2 als maat voor de verklaarde variantie komt al aardig in de buurt van de maximumwaarde van 1.

van de gerechtelijke invordering, zoals tot uiting komend in de mate van tevredenheid van bedrijven, met 1 procentpunt wordt vergroot.

Tabel 2 Regressievergelijkingen voor de feitelijke betalingstermijn

Te verklaren variabele Duur, gemiddelde betalingsduur in dagen, schatting 2004, N=20			
Regressie	(1)	(2)	(3)
Constante	28,66**	3,38	26,92**
Termijn	1,06**	1,03**	0,94**
Groei	-1,17	-0,89	-1,47*
Indicatoren Intrum Justitia			
- Effect	-0,27*		-0,25**
- Tijd	-0,02		
- Kosten	0,02		
Indicatoren World Bank			
- Procedures		0,21	
- Tijd		0,00	
- Kosten		0,77(*)	0,59*
R ²	0,94	0,93	0,96
Met **, * en (*) wordt significantie op resp. 1, 5 en 10%-niveau aangeduid.			

Concluderend:

- Met empirisch-statistisch onderzoek kan de rechtseconomische theorie worden getoetst en kan – zoals hier – blijken dat deze in ieder geval geen totale onzin is.
- Via de coëfficiënten in de regressievergelijking wordt het verband tussen de inrichting van de gerechtelijke invorderingsprocedure en het betaalgedrag in de samenleving gekwantificeerd, hoe rudimentair ook. Die kwantificering is belangrijk omdat daaruit blijkt hoe ver de theoretische assumptie van rationele keuze precies reikt, gegeven dat die in de praktijk niet voor iedereen altijd en overal geldt.

3.4 Welvaartseffecten

Tot slot heb ik bekeken hoe ver ik op basis van de verworven inzichten kon komen met een analyse van de welvaartseffecten.

In de theorie gaan economen veelal op zoek naar de efficiënte oplossing, de aanpak die zorgt voor de optimale maatschappelijke welvaart. Dat heb ik ook gedaan. In het eenvoudige model van figuur 1 komt altijd een efficiënte uitkomst tot stand, als de invorderingsprocedure zodanig wordt ingericht dat $a = 1$, $b = 1$, $r_o = r_s$, $c_B = c$ en $c_s = 0$. Dat wil zeggen: als de verkoper erop kan vertrouwen dat hij de koopsom inclusief de door hem gederfde rente

volledig vergoed krijgt en als de kosten van de incassoprocedure (c) volledig voor rekening komen van de koper. De achterliggende redenering is simpel. Zorg ervoor dat degene die op een gegeven moment een beslissing moet nemen, alle relevante kosten en baten van zijn gedrag krijgt doorberekend, zodat het private kosten-batenplaatje samenvalt met het maatschappelijke kosten-batenplaatje. Als de veronderstelling klopt dat de betrokkene zich bij zijn beslissing laat leiden door individuele rationaliteit, zal zijn beslissing automatisch ook voldoen aan de vereisten voor collectieve rationaliteit.

Empirisch kan een analyse van welvaartseffecten verschillende vormen krijgen. Dat begint met een blik op de effectiviteit, gegeven dat rationaliteit in de praktijk beperkt kan zijn of anders kan uitpakken dan gedacht omdat relevante factoren over het hoofd zijn gezien. *What works?* De resultaten daarvan kunnen worden gebruikt voor een kosteneffectiviteitsanalyse of, mooier nog, een kosten-batenanalyse. Uitgaande van een nulscenario (gebaseerd op de bestaande situatie) worden één of meer alternatieve scenario's doorgerekend, op effecten, kosten en baten.

In mijn incasso-onderzoek ben ik daar helaas niet erg ver mee gekomen. Mijn regressieresultaten geven aan dat een verhoging van Effect met 3 procentpunten, van 57 naar 60, de gemiddelde feitelijke betalingsduur zou verkorten met 0,8 dag en het betalingsverlies zou verkleinen met 0,09 procent van de omzet. Die bevindingen kan ik vervolgens gebruiken om voor te rekenen dat de financiële situatie van kredietgevende bedrijven zou verbeteren met € 1,8 miljard, terwijl die van kredietnemende bedrijven zou verslechteren met € 1,2 miljard. Een volledige kosten-batenanalyse is echter (vooralsnog) niet aan de orde, omdat enerzijds onduidelijk is met welke concrete procedurele ingrepen en tegen welke kosten Effect verhoogd zou kunnen worden. En anderzijds zijn ook nog lang niet alle relevante effecten gekwantificeerd. Denk aan de gevolgen voor het debiteurenbeheer in het bedrijfsleven, het beroep op de rechtspraak, de prijzen van producten, als afgeleide daarvan het ruilvoordeel voor consumenten en producenten op de markten voor goederen en diensten, en de transactiekosten van het betalingsverkeer.

Concluderend:

- Een rechtseconoom denkt zeer sterk in termen van maatschappelijke effecten. Wat betekenen rechtsregels voor het gedrag van rechtssubjecten? En als er wordt geïntervenieerd in de inhoud en/of handhaving van rechtsregels, wat gebeurt er dan allemaal, direct en indirect? Vervolgens probeert de rechtseconoom om alle effecten te kwantificeren in termen van kosten en baten, en ze daarmee op één noemer te brengen en vergelijkbaar te maken.

- Mijn incasso-onderzoek beperkte zich tot effecten van materiële aard. Daardoor zijn de soms buitengewoon lastige waarderingsvragen op het vlak van immateriële effecten in het voorgaande niet aan de orde geweest. Maar ik wil wel aantekenen dat ik er niet voor zou terugdeinzen.¹⁸ Ten slotte worden er in de samenleving op dat vlak aan de lopende band afwegingen gemaakt. Zo is de maatschappelijke waarde van een menselijk leven niet eenvoudig te vangen, maar in ieder geval niet oneindig.
- De welvaartsanalyse moet mij uiteindelijk kunnen vertellen: als het saldo van maatschappelijke baten en kosten als criterium wordt aangehouden, kan de problematiek het beste op die manier worden aangepakt. Maar daarmee is, wat mij betreft, nog geen beslissende normatieve positie ingenomen.

Om te beginnen is er niets wat de onderzoeker tegenhoudt om verder te kijken dan alleen het saldo van de geldelijke baten en kosten. Ook verdeelingselementen kunnen in kaart worden gebracht (zoals hiervoor crediteur- versus debiteurondernemingen). Hetzelfde geldt voor risicoprofielen. En voor zover indirecte en immateriële effecten lastig te kwantificeren zijn, dienen ze als PM-post te worden genoemd.

In de tweede plaats gaat de efficiëntieanalyse de rechtseconomie (vooral nog) duidelijk beter af in de theorie dan op basis van empirische gegevens. Dat betekent voor mij dat alleen al om die reden voorzichtigheid is geboden met het klakkeloos in beleid omzetten van theoretische efficiëntieresultaten. En tegelijk een grote impuls om vooral werk te maken van empirisch onderzoek.

In de derde plaats is er al helemaal niets wat de beslisser tegenhoudt om, om welke reden dan ook, een beslissing in een andere richting te nemen. Want nogmaals: het is niet de econoom-onderzoeker die als zodanig de beslissing neemt.

4 Ter afsluiting

In het voorgaande heb ik aan de hand van een concreet en recent onderzoeksproject laten zien welke typen methoden en technieken er zoal in mijn beoefening van de rechtseconomie aan de orde zijn: theorievorming, dataverzameling, statistische toetsing en welvaartsanalyse. Vanzelfsprekend heb ik met het voorbeeld slechts een enkele toepassing kunnen aanstippen.¹⁹ Wat hopelijk al doende wel duidelijk is geworden, is dat deze

18 Zoals ook moge blijken uit Suurmond & Van Velthoven (2005).

19 Wie meer wil weten, zou eens kunnen bladeren in Jackson e.a. (2003), met goede referenties naar de gespecialiseerde (rechts)economische, speltheoretische en statistische literatuur.

empirisch-analytische manier van werken sterk afwijkt van de gangbare normatief-interpreterende manier van werken bij rechtsgeleerde studies. In het verlengde daarvan zouden we volgens mij, als we bereid zijn alle retoriek in de discussies terzijde te leggen, nog een stap verder kunnen doen. De empirisch-analytische benadering van de rechtseconomie is minder een aanval dan een aanvulling op de gangbare insteek van de rechtsgeleerdheid.

Dat brengt mij terug bij het begin van deze bijdrage. Moeten juristen hun werkwijze aanpassen om hun analyses 'wetenschappelijker' te maken? Op die vraag heb ik geen eenduidig antwoord. Immers, de keuze van de in te zetten methoden en technieken is een uitvloeisel, of behoort dat in ieder geval te zijn, van de probleemstelling. De vraag moet dus worden geparafraseerd tot: welke rol zien juristen voor zichzelf weggelegd in de verdere ontwikkeling van de rechtswetenschap?

In dat verband wil ik allereerst graag benadrukken dat ik er niet aan twijfel dat er ook in de toekomst blijvend behoefte bestaat aan normatief-interpreterende analyses (beschrijvend, dogmatisch, rechtsvergelijkend) van wetten regelgeving en jurisprudentie.

Even constant is echter volgens mij de behoefte in de samenleving aan een recht en een rechtspraak die 'werken'. Dragen recht en rechtspraak, behalve dat ze worden gekenmerkt door interne consistentie en mogelijk ook nog voldoen aan diepe rechtvaardigheidsgevoelens van juristen, in de praktijk voldoende bij aan een behoorlijk en ordelijk functioneren van onze samenleving? Of kan het beter? Voor kennis op dat vlak kunnen we ons niet beperken tot de *law in the books* of de gewetensvolle weging van de specifieke omstandigheden van het concrete geval. Dan willen we ook weten wat de effecten zijn van de rechtsregel of de jurisprudentie voor het ontstaan en de afhandeling van potentiële toekomstige probleemsituaties.

Mijns inziens staat de rechtsgeleerdheid voor de keuze of ze zich in de verdere ontwikkeling van het onderzoek rekenschap wil geven van de maatschappelijke effecten van recht en rechtspraak. Het hoeft niet. Juristen kunnen ervoor kiezen om zich bij de aloude vraagstelling en methodiek te houden. En daar valt in zoverre iets voor te zeggen dat juristen in het algemeen de gelegenheid noch de aanleg zullen hebben om zich de methoden en technieken van sociaalwetenschappelijk onderzoek voldoende eigen te maken.

Maar daarmee is het onderzoek naar de maatschappelijke werking van recht en rechtspraak natuurlijk niet van de baan. Het blijft dan echter het exclusieve domein van economen, sociologen en psychologen, aan de marge van de juridische faculteiten, of daarbuiten. Met het nadeel dat zij minder goed zijn onderlegd in de systematiek van en de rechtvaardigheidsnoties achter het bestaande geheel van rechtsregels.

Dan krijgen/houden we, naar analogie van strafrecht en criminologie, een tweedeling tussen civiel en bestuursrecht enerzijds en een sociaalwetenschappelijk georiënteerde rechtswetenschap (wat te denken van de naam 'jurologie?') anderzijds. Terwijl beide verder zouden kunnen komen door geïnstitutionaliseerde samenwerking in een multidisciplinair team ten behoeve van een interdisciplinaire bestudering van vraagstukken rondom recht en rechtspraak.

Literatuur

C.L.J. Caminada (2006), *Empirische analyses van sociale en fiscale regelgeving* (oratie Leiden).

M. Freudenthal (1996), *Incassoprocedures. Opzet voor een Nederlandse incassoprocedure met empirische en rechtsvergelijkende aantekeningen*, Deventer: Kluwer.

G.G.A. de Geest (2004), 'Hoe maken we van de rechtswetenschap een volwaardige wetenschap?', *Nederlands Juristenblad*, jrg. 79, p. 58-66.

W. Huisman (2006), 'De bijdrage van empirisch onderzoek aan de vooruitgang van het recht', in: Nieuwenhuis & Stolker (2006), p. 79-91.

H.E. Jackson e.a. (2003), *Analytical Methods for Lawyers*, New York: Foundation Press.

L. Kaplow & S. Shavell (2002), *Fairness versus Welfare*, Cambridge MA/Londen: Harvard University Press.

J.H. Nieuwenhuis (2005), 'Waartoe is het recht op aarde?', *RM Themis*, jrg. 166, p. 179-180.

J.H. Nieuwenhuis (2006), 'Hinkelspel rond de boom der kennis van goed en kwaad. Wat geldt in de wetenschap van het burgerlijk recht als vooruitgang?', in: Nieuwenhuis & Stolker (2006), p. 1-18.

J.H. Nieuwenhuis & C.J.J.M. Stolker (red.) (2006), *Vooruit met het recht. Wat geldt in de rechtswetenschap als vooruitgang?*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

C.J.J.M. Stolker (2003), 'Ja, geléerd zijn jullie wel! Over de status van de rechtswetenschap', *Nederlands Juristenblad*, jrg. 78, p. 766-778.

G. Suurmond & B.C.J. van Velthoven (2005), 'Vergoeding van affectieschade: te weinig met het oog op de daders en te veel met het oog op de slachtoffers', *Nederlands Juristenblad*, jrg. 80, p. 1934-1936.

B.C.J. van Velthoven (2000), 'Rechtspleging en economie. Enkele kanttekeningen bij een onderzoeksagenda in wording', *Trema*, p. 139-145.

B.C.J. van Velthoven (2006), 'Incassoproblemen in het licht van de rechtspraak', *Tijdschrift voor Civiele Rechtspleging*, jrg. 14, p. 77-87.

B.C.J. van Velthoven (2007), *Civiele rechtspraak in eerste aanleg, 2005 in cijfers. Een eerste stap op weg naar kwantificering van de maatschappelijke*

betekenis van de rechtspraak, Research Memoranda, jrg. 3, nr. 1, Den Haag: Raad voor de rechtspraak.

J.B.M. Vranken (2006), 'Wat geldt in de rechtswetenschap als vooruitgang?', in: Nieuwenhuis & Stolker (2006), p. 19-31.

B.C. Welsh, D.P. Farrington & L.W. Sherman (red.) (2001), *Costs and Benefits of Preventing Crime*, Boulder CO/Oxford: Westview Press.

P. Wesemann & E.L.C. Devillers (2003), *Kosten-batenanalyse van verkeersveiligheidsmaatregelen*, Leidschendam: SWOV.